

معرفی قالی‌های کاشان^۱

مرضیه مرتضوی قصاب‌سرایلی *

مقدمه:

موزه ملی ملک، اولین موزه وقفی- خصوصی ایران است که به همت والای مرحوم حاج حسین آقا ملک و ارادت خالصانه وی به ساحت مقدس حضرت علی بن موسی الرضا (ع) در سال ۱۳۱۶ شمسی بر آستان قدس رضوی وقف گردید. این موزه، دارای آثار متنوع و نفیس هنری چون سگه، تابلو، تمبر، قلمدان، فرش، آثار چوبی و فلزی و... است که برخی در نوع خود کم‌نظیر و حتی بی‌نظیرند. مرحوم ملک در زمان حیات پربار خویش جهت گردآوری آثار و اشیای هنری برای تأسیس موزه، ابتدا نظر کارشناسان خبره را جویا می‌شد سپس به خرید آثار مبادرت می‌کرد. از این رو امروزه موزه ملک به دلیل داشتن نفایس متعدد هنری و فرهنگی در زمره غنی‌ترین موزه‌های کشور به شمار می‌رود. در میان آثار ارزشمند موجود در این موزه، مجموعه دستبافت‌های آن در قالب قالی، قالیچه، کلگی^۱، جام‌آزی، گلیم و تابلو فرش از جنس نخ و پشم، تمام ابریشم، گل ابریشم و چله^۲ ابریشم از شهرهای مشهد، تهران، کاشان، اصفهان، سمنان، سمنندج، بیجار، ترکمن صحرا، تبریز و نایین جایگاه ویژه خود را دارند. این دستبافت‌ها که عمدتاً توسط خود مرحوم ملک خریداری و یا برای بافت به برخی از اساتید بنام سفارش داده شده‌اند، مدت‌ها در منزل آن مرحوم به صورت کاربردی یا تزیینی نگهداری می‌شدند. دوره زمانی مجموعه فرش‌های موزه ملک از اواسط قاجار تا عصر حاضر است. لازم به ذکر است که به غیر از دو تخته قالی بزرگ بافت شرکت فرش آستان قدس رضوی متعلق به دهه ۵۰ و ۶۰، متأخرترین دستبافت تهیه شده توسط مرحوم ملک، قالی سفارشی آن مرحوم به استاد صابر، بافنده نامی شهر مشهد و مربوط به سال ۱۳۴۹ است. در میان مجموعه فرش‌های متنوع موزه ملک، تعداد ۶ تخته قالی و قالیچه نفیس از شهر کاشان وجود دارد که در مقاله حاضر به معرفی آنها می‌پردازیم.

* موزه‌دار موزه ملی ملک

mortazai2010@gmail.com

۱. موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک

شرحی بر قالی کاشان

باد آباد مهین خطه کاشان که مدام
مهد هوش و هنر و صنعت و بینایی بود
هر که برخاست به هر پیشه ز شهر کاشان
در فن خویشتنش فرط توانایی بود
فرش زیباش کنون شهره دهر است چنانک
زری و مخمل او شاهد هر جایی بود^۲

زمانی که از قالی‌های نفیس و مرغوب مشرق زمین صحبت می‌شود نام ایران در صدر جهان می‌درخشد. در این میان قالی‌های کاشان به جهت زیبایی و نفاست در طول قرن‌های متمادی جایگاه ویژه‌ای دارد. کاشان نه تنها به واسطه سابقه قالی‌بافی، بلکه به سبب بافت پارچه‌های مخمل و زربفت آن از دوره صفویه شهرت بسزایی دارد. پارچه‌های زری‌بافت و قالی‌های نفیسی که در این زمان در کاشان بافته شده‌اند هرکدام در نوع خود شاهکاری از هنر رنگرزی و بافندگی هستند. لذا به یقین می‌توان گفت که در عصر صفویه قالی‌بافی کاشان به اوج کمال رسید و هنرمندان این شهر نمونه‌های باارزشی از خود به یادگار نهادند که امروزه برخی از آنها زینت بخش موزه‌های دنیاست.

قالی کاشان اثر لحاظ تاریخی دو عصر متفاوت را با فترتی طولانی پشت سر نهاد: عصر اول قرون ۱۰ و ۱۱ قمری که اوج شکوفایی آن بود و عصر دوم اثر اوایل قرن حاضر است. در عصر اول، قالی‌بافی در کاشان اثر عالی‌ترین مرحله بافندگی منسوجات ابریشمی که قرن‌ها پیشه مردم آن خطه بود، پدید آمد. با گذشت زمان و پیشرفت تدریجی انواع تازه‌ای در صنعت مخمل‌بافی، از مخمل دو خوابه گرفته تا پارچه‌های زربفت گلابتون و ابریشم به وجود آمد. در دوره صفویه به ویژه خرمان شاه عباس در کنار صنعت نساجی، هنر قالی‌بافی و به‌ویژه بافت قالی‌های نفیس ابریشمی و گلابتون رشد چشمگیری یافت. در زمان وی استعمال قماش و قالی‌های زربفت کاشان، علاوه بر مصرف انبوه داخلی توسط دربار و امرا و بزرگان، به عنوان هدایای نفیس ارسالی به کشورهای خارجه شهرت بسزایی یافت.^۳

با سقوط صفویه و هرج و مرج‌های ناشی از تاخت و تاز افغان‌ها و نبرد بر سر به دست گیری قدرت و نیز خرابی شهر کاشان بر اثر زلزله سال ۱۱۹۲ قمری و به دنبال آن قحطی و امراض مسری و فقر، بافت قالی‌های نفیس و گلابتون تا اواسط قرن ۱۳ قمری در این شهر متروک شد. تا اینکه در عصر ناصرالدین شاه به همت یکی از بازمندگان محتشم کاشانی، بافت قالی‌های ابریشمی در کاشان با اهدای نمونه‌هایی از آن به شاه و اتابک اعظم شهرت و رونق پیدا کرد و به تدریج قالی‌هایی با ابریشم و گلابتون طلا و نقره بافته شد که با قالی‌های زربفت قدیم برابری می‌کرد.^۴

قالی‌بافی امروز کاشان پس از پشت سر گذاشتن فراخ و فرودهای فراوان همچنان با افتخار پابرجا ایستاده و دستبافت‌های نفیس آن در بازارهای داخلی و خارجی هواداران ویژه خود را دارد. تعدادی از قالی‌های کاشان که امروزه زینت بخش برخی از مجموعه‌های خصوصی و موزه‌های دنیا هستند عبارتند از:

- قالی شیخ صفی در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، اثر استاد مقصود کاشانی در سال ۹۴۶ ق.
- قالی گلدانی و قالی چلسی در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن
- قالی شکارگاه در موزه هنر و صنعت شهر وینه.
- قالی ابریشمی با طرح حیوانی متعلق به قرن ۱۰ ق. در موزه مترو پولیتن.
- قالی ابریشمی ترنج دار قرن دهم در کلکسیون وایدنر - تالار ملی واشنگتن.^۵

ویژگی‌های دستبافت‌های کاشان

فرش‌های کاشان نیز همچون دستبافت‌های سایر شهرها دارای خصوصیات و ویژگی‌های منحصر به خود در طرح و نقش و رنگ و گره و ابعاد است. اثر انواع طرح‌های قالی کاشان می‌توان به انواع طرح‌های افشان شاه عباسی، گلدانی، لچک ترنج اسلیمی، شکارگاه، شیخ صفی و گل فرنگ اشاره کرد. در قالی‌های قدیمی کاشان انواع لچک ترنج شاه عباسی و گل و بوته‌های زیبا در زمینه سرخ برای مدت‌ها استفاده می‌شد.^۶ به طور کلی می‌توان گفت که طرح غالب مورد استفاده در فرش کاشان، لچک ترنج معروف به نقش کاشان همراه با نقشمایه‌های اسلیمی گل‌های ختایی و شاه عباسی است.^۷

از عمده‌ترین رنگ‌های مورد استفاده در فرش‌های کاشان، لاکه سیر و روشن، آبی، سبز، خرد، مشکی، بژ، کرم، صورتی، نیلی، سرمه‌ای و ... است اما دو رنگ کرم و لاکه بیشترین کاربرد را در بافت قالی‌های جدید کاشان به خود اختصاص داده‌اند.^۸

قالی‌های کاشان و روستاهای حومه آن با گره نامتقارن یا فارسی^۹ به صورت دو پوده و با دارهای ایستاده عمدتاً توسط زنان و کودکان بافته می‌شوند.^{۱۰} راجع شمار^{۱۱} فرش‌های این خطه از ۳۵ تا ۶۰ و در نمونه‌های نفیس آن حتی به ۷۰ راجع نیز می‌رسد. پرداخت فرش‌ها در هنگام بافت و شیرازة آنها نیز در زمان بافت انجام می‌شود (شیرازة متصل).^{۱۲}

در بافت فرش‌های کاشان از انواع مواد چون نخ، پشم، کرک، ابریشم، طلا و نقره استفاده می‌شود. به طور معمول برای تار و پود، نخ ظریف یا ابریشم و برای پرز پشم (در قطعات نفیس پشم کرک‌دار) و ابریشم به کار می‌رود. در کارگاه‌های شهری کاشان، قالی در همه اندازه‌های معمول تا ۱۲ مترمربع و روستایی آن در ۲/۲۰×۱/۵ متر تولید می‌شود.^{۱۳}

نقوش گل و پرند از متن لاکي رنگ زمينه بافته شده كاملاً متمايز گردیده است. در زیر محراب، طرح درختی سراسر پوشیده از گلها و پرندگان در میان شاخه‌ها و جوی آبی در پای آن دیده می‌شود که می‌تواند به نوعی یادآور بهشت در تصورات انسان باشد. از دیگر رنگ‌های موجود در این قالیچه می‌توان به سورمه‌ای، قهوه‌ای، صورتی، سبز روشن، سیر و کرم اشاره کرد.

- قالی صوف بافت، به ابعاد ۲۰۹×۳۰۵ سانتی متر، بافته نامعلوم، تاریخ بافت ۱۳۰۲ ش، طرح افشان، ۴۲ رج. (تصویر ۴)

به این نوع قالی برجسته بافت که خرمینه آن به طور ساده و متشکل اثر تار و پود بافته شده، اصطلاحاً صوف بافت می‌گویند. در زمینه کرم رنگ قالی، پرزها از جنس پشم با طرح گلها و برگ‌های افشان شاه عباسی، حاشیه پهن با نقش گل و مرغ و دو حاشیه باریک‌تر به همان صورت برجسته بافی به شکل زیبایی خودنمایی می‌کنند. در بافت این قالی اثر رنگ‌های زنده‌ای چون لاکي، آجری، صورتی، سبز و خردلی استفاده شده است.

- قالیچه به ابعاد ۱۳۳×۲۱۰ سانتی متر، بافته و تاریخ بافت نامعلوم، جنس نخ و پشم، طرح گلدانی لچک داسر، ۴۲ رج. (تصویر ۵)

در متن کرم رنگ این قالیچه یک گلدان با تعداد زیادی شاخه گل که اثر آن منشعب و در سراسر قالیچه پخش گردیده همراه با دو لچک در قسمت فوقانی آن دیده می‌شود. طرح لچک در طرفین فوقانی این اثر در ذهن، طرح محرابی را تداعی می‌کند. حاشیه اصلی این قالیچه به رنگ زمینه با خطوط زیبای اسلیمی با ۶ حاشیه باریک‌تر به رنگ آبی و لاکي متن قالی را در بر گرفته‌اند. سورمه‌ای، سبز، خردلی، صورتی و نارنجی سیر اثر دیگر رنگ‌های موجود در این اثر هستند.

- قالی به ابعاد ۲۳۳×۲۰۰ سانتی متر، بافته تقی فرشچیان، تاریخ بافت نامعلوم، جنس نخ و پشم، نقش محرابی گلدانی، ۴۰ رج. (تصویر ۶)

در این قالی طرح یک گلدان بزرگ با شاخه گل‌های افشان آن در سراسر متن در زیر طرح محرابی بالای قالی در زمینه کرم رنگ دیده می‌شود. محراب این قالی به رنگ سبز دارای دو مدالیون تصویری از طبیعت است که در دو طرف نقش محراب به طور قرینه بافته شده‌اند. حاشیه اصلی و پهن این قالی به رنگ لاکي و دارای نقوش گل و برگ درشت شاه عباسی و دو حاشیه باریک‌تر به رنگ آبی است که با نقوش گل‌های ریز تزیین یافته‌اند. در قسمت تحتانی متن اصلی قالی قبل از آغاز حاشیه بزرگ در کتیبه‌ای آبی رنگ نام بافته و محل بافت قالی (کاشان- تقی فرشچیان) بافته شده است. دیگر رنگ‌های موجود در این فرش سبز، آبی، آجری، صورتی سیر و روشن، لاکي، سورمه‌ای و مشکی هستند.

از استادان بنام قالی بافی قدیم و امروز کاشان می‌توان به ملامحسن محتشم، سید محمد میرعلوی، محمدعلی فرشچی، برادران عطایی، آقامحمد دبیرالصنائع، محمد توکلی، محمدجعفر اصفهانیان، استاد حسین کاشی و رضا صدقیانی، حسین تقدیسی، عباس محتشم‌زاده و امیر کریم‌پور اشاره نمود.^{۱۴}

معرفی قالی‌های کاشان در موزه ملک

از شهر کاشان در موزه ملک ۶ نمونه قالی و قالیچه نفیس از دوره قاجار و متأخرتر وجود دارد که در ذیل معرفی می‌گردند:

- قالی به ابعاد ۲۶۲×۳۷۴ سانتی متر، بافته نامعلوم، تاریخ بافت ۱۲۷۷ ش، جنس تمام ابریشم، طرح لچک ترنج اسلیمی، ۵۳ رج. (تصویر ۱)

در زمینه کرم رنگ مایل به پوست پیازی این قالی نفیس و نریا یک لچک وترنج لاکي رنگ همراه با پیچش‌های زیبای اسلیمی دهن اثر داری به همان رنگ و گل‌های الوان شاه عباسی به چشم می‌خورد. حاشیه اصلی این قالی به رنگ زمینه دارای خطوط اسلیمی آبی روشن و حواشی باریک آن به رنگ لاکي دارای نقوش گل و مرغ است. در بافت این قالی ریزبافت از رنگ‌هایی متنوع چون کرم، لاکي، صورتی، آبی روشن، حنایی و سبز روشن فام استفاده شده است.

- قالیچه به ابعاد ۱۲۳×۱۹۷ سانتی متر، بافته نورالله اسماعیل‌زاده، تاریخ بافت ۱۲۷۷ ش، طرح لچک ترنج، تمام ابریشم، ۶۳ رج. (تصویر ۲)

در زمینه لاکي رنگ، طرح لچک ترنج در متن سراسر پوشیده از گل‌های ظریف شاه عباسی و ختایی خودنمایی می‌کند. ترنج مرکزی به شکل لوزی دارای دو سرترنج کوچک به رنگ آبی و لچک‌ها با دو رنگ آبی و سفید به صورت طره‌ای ناپیوسته در چهار گوش این قالیچه دیده می‌شوند. در حاشیه فوقانی در کتیبه‌ای به رنگ سفید نام بافته و محل بافت این قالیچه به صورت (نورالله اسماعیل‌زاده کاشان) وجود دارد. حاشیه پهن به رنگ سورمه‌ای با گل‌های شاه عباسی که یک در میان روی به درون و برون دارند و حواشی باریک به دو رنگ شکلاتی و آبی با نقوش گل‌های ریز مانند قابی متن زیبای قالیچه را در بر گرفته‌اند. سایر رنگ‌های به کار رفته در این قالیچه عبارتند از: کرم، سورمه‌ای، صورتی و سبز.

- قالیچه برجسته نقره بافت گلابتون^{۱۵}، به ابعاد ۱۳۰×۱۹۷، بافته نامعلوم، تاریخ بافت ۱۲۶۷ ش، جنس نقره و ابریشم، طرح محرابی درخت زندگی، ۶۰ رج. (تصویر ۳)

پرز این قالیچه اثر جنس ابریشم، تار اثر جنس نخ و پود آن از مفتول‌های نقره است. طرح این دستبافت یکی از معروف‌ترین طرح‌های شهر کاشان یعنی محرابی و درخت زندگی است که نقش محراب آن با رنگ آبی و

پانوش

- ۱ - کلگی نوعی قالی است با اندازه تقریبی ۲۱ یا ۴۲ و ۶۳ و حتی بزرگتر که معمولاً طول آن ۵/۱ الی ۲ برابر عرض آن و حتی بیشتر است.
- ۲ - به نخ‌های عمودی یا تار قالی چله می‌گویند. چله‌ها به طور معمول از نخ و گاهی موافق از پشم یا ابریشم هستند.
- ۳ - شعر از ملک الشعرای بهار.
- ۴ - نراقی، حسن، مجله هنر و مردم، مقاله قالی کاشان ۱۳۴۳، شماره ۱۹، صص ۱۵ و ۱۶.
- ۵ - مجله هنر و مردم، شماره ۲۰، ص ۱۰.
- ۶ - مجله هنر و مردم، صص ۱۹ و ۲۰.
- ۷ - ژوله، تورج، تهران، یساولی، ۱۳۸۱، ص ۱۸۷.
- ۸ - دانشگر، احمد، فرهنگ جامع فرش یادواره دانشنامه ایران، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات یادواره اسدی، ۱۳۷۶، ص ۴۳۴.
- ۹ - پژوهشی در فرش ایران، ص ۱۸۶.
- ۱۰ - گره فارسی با دست و بدون استفاده از قلاب انجام می‌شود.
- ۱۱ - دانشنامه فرش، ص ۴۳۴.
- ۱۲ - رج شمار، واحد تعیین ریزباف یا درشت باف بودن یک قالی است. این واحد در دستبافت‌های فارسی باف در ۵/۶ سانتی‌متر و در ترکی باف در ۷ سانتی‌متر محاسبه می‌گردد. دستبافت‌های ۴۰ رج به بالا

ریزباف محسوب می‌شوند.

- ۱۳ - پژوهشی در فرش ایران، ص ۱۸۶.
- ۱۴ - اشنبرنر، اریک، قالی‌ها و قالیچه‌های شهری و روستایی ایران، ترجمه مهشید تولایی و محمدرضا نصیری، تهران، فرهنگسرا، ۱۳۷۴، ص ۷۰.
- ۱۵ - پژوهشی در فرش ایران، ص ۱۸۷.
- ۱۶ - به هرنوع دستبافتی که در بافت آنها از رشته‌های باریک طلا یا نقره مانند نخ استفاده شود، گلابتون گویند.

منابع:

- اشنبرنر، اریک (۱۳۷۴)، قالی‌ها و قالیچه‌های شهری و روستایی ایران، ترجمه مهشید تولایی و محمدرضا نصیری، تهران، فرهنگسرا.
- دانشگر، احمد (۱۳۷۶)، فرهنگ جامع فرش یادواره دانشنامه ایران، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات یادواره اسدی.
- ژوله، تورج (۱۳۸۱)، پژوهشی در فرش ایران، تهران، یساولی.
- نراقی، حسن، مجله هنر و مردم، شماره ۱۹ و ۲۰، اردیبهشت و خرداد سال ۱۳۴۳.

